

LA MORT A LA BAIXA EDAT MITJANA I AL RENAIXEMENT

ANDREU GRAU I ARAU

Universitat de Barcelona - Societat Catalana de Filosofia

Segons Johan Huizinga, no hi ha hagut cap època que hagi imprès a tot el món la imatge de la mort amb tanta insistència com el segle XV, segle a cavall entre la baixa edat mitjana i el Renaixement. La *meditatio mortis* va lligada a l'evolució de l'expressió oral i escrita medieval: passa dels tractats de pietat a la predicació. El bon predicador era aquell que podia commoure un públic que atenia la seva realitat, però que també era conscient de la seva fe. A tot això, hi van contribuir els ordes mendicants. Ara bé, a la predicació, al final de l'edat mitjana, s'hi va ajuntar la representació gràfica: el que tothom podia veure. Foren imatges dures i personalitzades. És normal, doncs, que Huizinga conclougui que l'esperit de l'home medieval, enemic sempre del món, es trobés bé entre la pols i els cucs. Assenyala l'erudit holandès que, en els tractats religiosos sobre el menyspreu del món, ja hi trobem tots els horrors de la descomposició. Haurem d'esperar, però, a la fi del segle XIV per trobar les primeres manifestacions plàstiques d'aquest fet vital; i és just també en aquest moment quan el tema passa de la literatura religiosa a la profana.

Troblem morboses representacions de la degradació corporal humana perquè és el que es veu i el que es pot registrar, al contrari del món anímic, que queda sempre invisible.

Huizinga es pregunta: no és estrany que no es doni mai un pas més, ni es vegi com la corrupció mateixa té també el seu terme i es converteix en terra i flors?¹ Podem respondre a Huizinga que, malgrat que es tenen coneixements físics del que destaca, no hi ha una intenció de fer-lo palès, perquè els beneficis naturals no són res al que suposa la pèrdua de la vida humana.

Les *danses de la mort* es van estenenent i es van fent més truculentes. La més antiga que es conserva és de 1280. La dansa macabra del cementiri dels Innocents data dels primers anys del segle xv; la de la Chaise-Dieu podria haver estat composta entre 1460 i 1485. Generalment, la mort es personifica amb un esquelet amb una dalla a la mà enduent-se tots els homes, de tota edat i condició. La imatge de la mort pot ser un bon discurs per a l'analfabet. Les imatges serveixen per mostrar a aquells que no poden accedir a la Sagrada Escriptura el que han de creure, com han de creure i quina imatge se n'han de fer per no caure en situacions contràries a la Paraula de Déu. Les imatges esdevenen els llibres dels simples i de la gent senzilla.

Pel que fa al suïcidi –i aquí segueixo el brillant estudi que, a les nostres terres, feren en la dècada dels 70 psiquiatres de la talla de Josep M. Costa, Emili Miró, Josep M. Gallart i Joaquim Pujol–, l'edat mitjana va condemnar-lo de manera severa per tractar-se d'una mort voluntària. La persona que avui tenim com a víctima, aleshores era considerada un homicida: l'expressió *sui ipsius homicidium* (homicidi d'un mateix) designa el suïcidi, condemnat sota els noms de «gran pecat», «viles» o «follia».

Aquest horror al suïcidi com a únic pecat absolutament irreparable es va percebre en el dret i en els costums i es va

1. Vegeu Johan HUIZINGA, *El otoño de la edad media*, Madrid: Alianza, 2003, p. 186-187.

plasmar també en la literatura. Aquests metges assenyalen que, en la literatura medieval, l'assimilació de suïcidi i crim era tan profunda a l'home d'aquell temps que qualsevol patiment es preferia a la mort voluntària. Ara bé, a les acaballes del segle XII, i durant el XIII i el XIV, alguns autors laics s'atreveixen a parlar algun cop del suïcidi no pas com d'un crim horrible, sinó com d'un acte heroic, elegant o obligatori, comprès, més o menys, com el podien practicar els romans o els japonesos. Els esmentats autors indiquen que aquest fet és el resultat de dues influències: el refinament progressiu dels costums i l'aprofundiment dels estudis de l'antiguitat. Ens atrevim, però, a afegir-hi una tercera: una comprensió més laica o paganitzant de la virtut que obliga a revisar la significació dels vicis.

Pel que fa a la primera influència, el refinament dels costums, el suïcidi sembla judicar-se com un possible factor de canvi en el ritme d'unes cada vegada més lliures relacions socials i econòmiques. Pot veure's com una sortida digna a situacions humanes negatives. Diuen els nostres psiquiatres que, a mitjan segle XII, va lligat «amb el desenvolupament d'una alta burgesia, estretament relacionada amb la noblesa "de capa", i amb el lloc més honorós acordat a les dones, per una influència o un origen meridional i occità».

Quant a la segona influència, cal no oblidar que l'edat mitjana es podria definir com una successió apaisada de renaixements de l'esperit clàssic. Al segle XII, sobretot a les escoles de París, es copien i es discuteixen les obres dels autors antics, on no és difícil trobar suïcidis amorosos i d'honor; fins i tot s'arriben a considerar casos en què el suïcidi pot arribar a ser una obligació. Els eminents psiquiatres n'esmenten tres, els quals, segons la nostra opinió, resten lligats a aquell refinament dels costums que es va consolidant com a element director en la preceptiva literària: «(a) quan l'amant ha ofès la qui estima, la mort prova el seu penediment; (b) quan l'amant és rebutjat, independentment que no hagi faltat a la seva pa-

raula, parla sovint de matar-se, encara que rarament passi a l'acte; i (c) quan l'amant no pot –o no vol– sobreviure a la qui estima, o inversament.» D'això, n'hi ha a la literatura eròtica, fins i tot expressat de manera còmica, i en les narracions de la mort de Tristany i d'Isolda².

Però en paral·lel al que indiquen aquests psiquiatres, hi hem d'afegir pràctiques que, sota una justificació teològica, no deixarien de ser formes de suïcidi. Els valdesos, heretges dels segles XII i XIII, tot perseguint que l'ànima s'alliberés del cos, practicaven el «martiri directe», que consistia en el fet de fer morir d'asfíxia la persona humana o de tallar-li les venes, o l'*endura*, que consistia a deixar morir de gana la persona, pràctica que, en ocasions, fins i tot, era obligada.

Als inicis del Renaixement, la realitat humana és un dels assumptes més tractats en la literatura, realitat que contempla els moments del naixement i de la mort. Petrarca (1304-1374) ens dirà que aquesta no és lluny de la vida de l'home i que la meditació en l'acte de la mort ajuda l'ànima a alliberar-se del cos. Però si la vida s'anava descobrint en sentit biològic, la mort, en canvi, cada vegada més, adquiria una visió personal. El que diem «mort de l'ànima» esdevé una consideració teològico-moral, presentada amb un llenguatge al·legòric o simbòlic, en un moment, com el de la baixa edat mitjana i el començament del Renaixement, imprescindible per a la constitució dels tractats teològics universitaris, dels catecismes i dels llibres d'espiritualitat, sobretot pel que fa al tema penitencial. La mort de l'ànima és reconvertible: confessió, existència d'esperits... Es tracta de la privació de la benaurança, causada pel pecat mortal. Per al no creient, no és una mort pròpiament dita.

2. Vegeu Josep M. COSTA, Emili MIRÓ, Josep M. GALLART, Joaquim PUJOL, *El suïcidi*, Barcelona, Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears, 1977, p. 25-26.

Amb intel·ligència, davant d'un fet obvi que algunes creences antigues fonamentades en la metempsicosi intentaven palesar, la tradició judeocristiana va advocar per la resurrecció del cos i de l'ànima; és a dir, per la resurrecció del que realment som i pel qual ens coneixem. Sempre hi ha algú, però, que es presta al joc de la guerra per morir com un heroi o salvar-se com un patriota; el martiri, en canvi, ha quedat per als pobles de tradicions fortes que sembla que no han sabut o no han volgut comprendre els grans ideals de racionalitat que brindava la modernitat.

La mort es té com el gran final de les activitats, però, si ens fixem en el famós joc de l'oca, de difícil localització pel que fa als seus orígens medievals –probablement, segle XII, en l'ambient de templers i amb la intenció de figurar el camí de Sant Jaume–, la mort no és el punt final, sinó una interrupció del joc, perquè el final està en el fet de viure, en el fet de salvar entrebancs (presons, robatoris, fondes d'aturades llargues...) i de tenir cops de sort («d'oca a oca»). La mort no deixa de ser una casella més.